

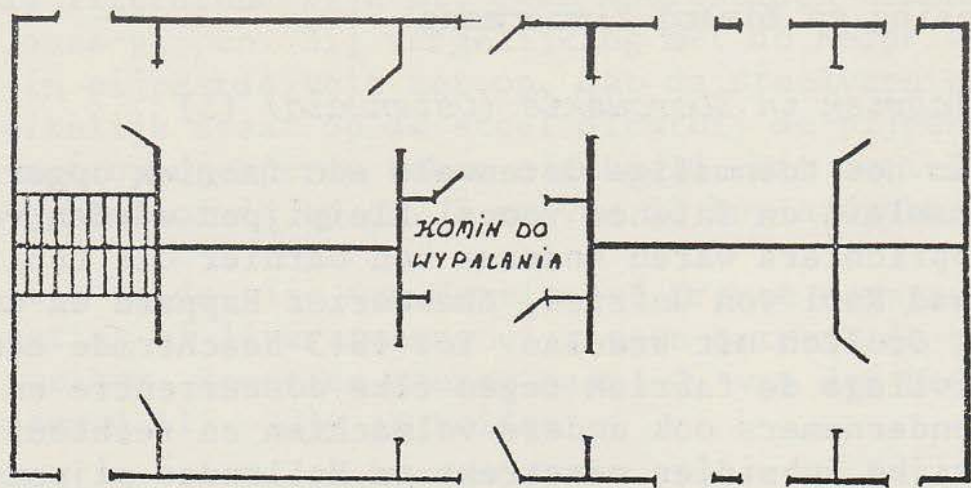
PRUISISCHE PIJPFABRIEKEN IN POLEN 2

door Piet Smiesing en Edward Zimmermann

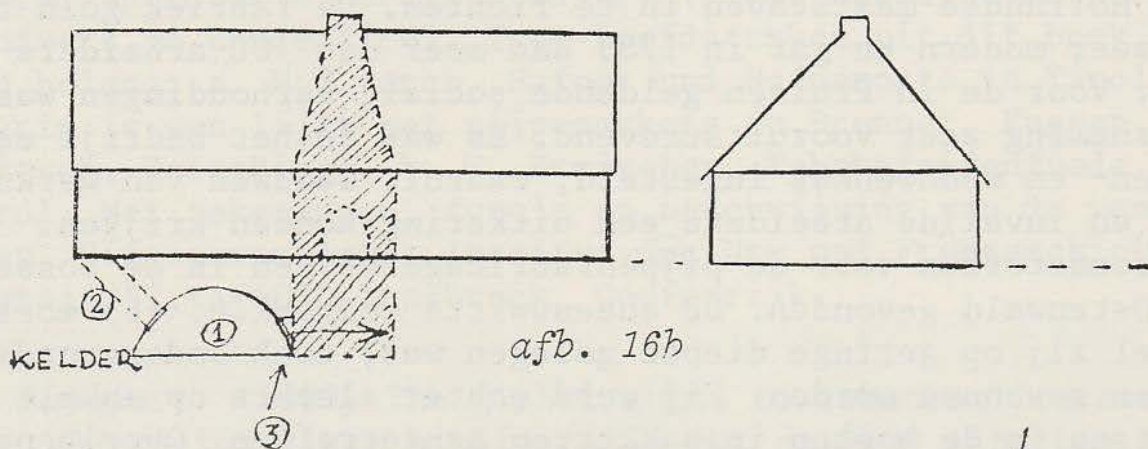
De kleipijpenfabriek in Zborowskie (Ostenwald) (5)

In 1752 werd in het toenmalige Ostenwald een fabriek opgericht waar naast porselein en faience vooral kleipijpen werden vervaardigd. De oprichters waren Andreas von Garnier uit Lublinitz, krijgsraad Karl von Unfried, thesaurier Rappard en de koopman Samuel Grulich uit Breslau. Tot 1813 beschermde een koninklijk privilege de fabriek tegen elke concurrentie en verleende de ondernemers ook andere volmachten en rechten. Er werden belangrijke subsidies verstrekt om Hollandse pijpenmakers en -knechten aan te werven, die arbeiders uit de omgeving het pijpen maken konden bijbrengen. Bovendien werden gereedschappen en werktuigen uit Holland aangeschaft om de fabriek naar Hollandse maatstaven in te richten. De fabriek gold toen als zeer modern en gaf in 1783 aan meer dan 100 arbeiders werk. Voor de in Pruisen geldende sociale verhoudingen was de onderneming zeer vooruitstrevend. Er was in het bedrijf een zieken- en weduwenkas ingesteld, waaruit weduwen van werknemers en invalide arbeiders een uitkering konden krijgen. De grondstoffen voor de pijpenfabricage werden in de bossen van Ostenwald gevonden. De sneeuwwitte *keuperklei* (6) moest, hoewel zij op geringe diepte gelegen was, toch ondergronds in mijnen gewonnen worden. Zij werd echter slechts op enkele plaatsen in de bossen in pakketten aangetroffen. Overigens kwam de klei in dunne lagen voor. De volledige ontginning van de klei wordt als oorzaak gezien voor het sluiten van het bedrijf. (7) Nieuwe grondboringen, door Stöhr in 1926 verricht, hebben aangetoond, dat op enige plaatsen in het woud deze hoogwaardige klei nog voorkomt. De kleilaag is echter zo dun en diep gelegen, dat ontginning nauwelijks lonend moet zijn geweest.

Voor de met de kleipijpenfabriek verbonden afdeling aardewerk en faience had de oprichter van de fabriek destijds geen belangstelling. De vervaardiging van deze produkten werd slechts bedreven om aan de wens van de koning te voldoen. Een bezichtiging van de fabriek door de minister Schlabrendorf bracht aan het licht, dat deze bedrijfstak schromelijk verwaarloosd werd. Daarom stuurde de koning in 1763 de kapitein von Klöden naar Ostenwald. Het gelukte von Klöden om de produktie van faience en aardewerk belangrijk op te voeren. Aangezien hij ondanks zijn succes voor de uitbreiding van deze afdeling bij

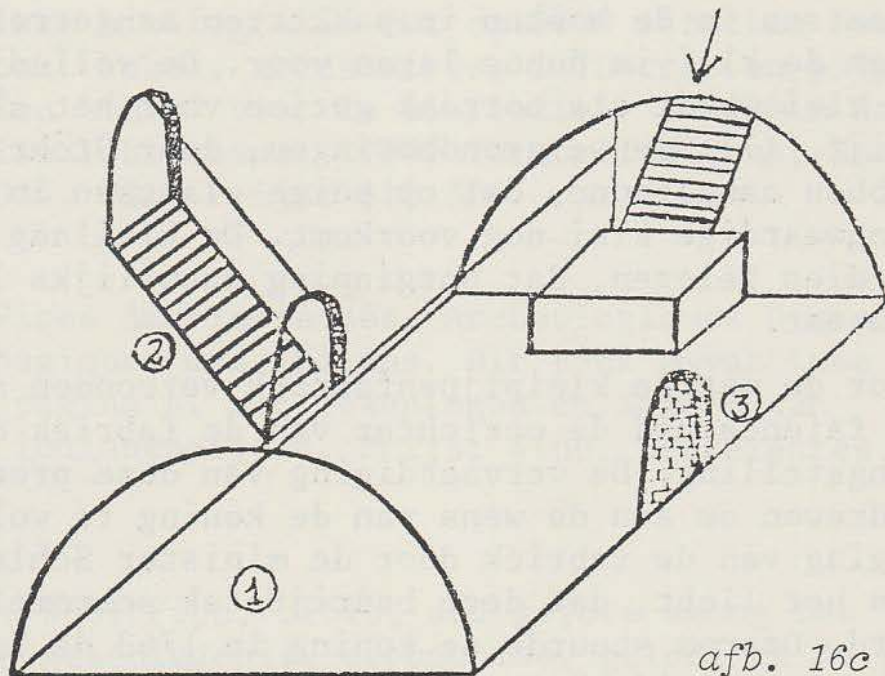

afb. 16a

afb. 16b

- 1 kelder
- 2 trap
- 3 oven

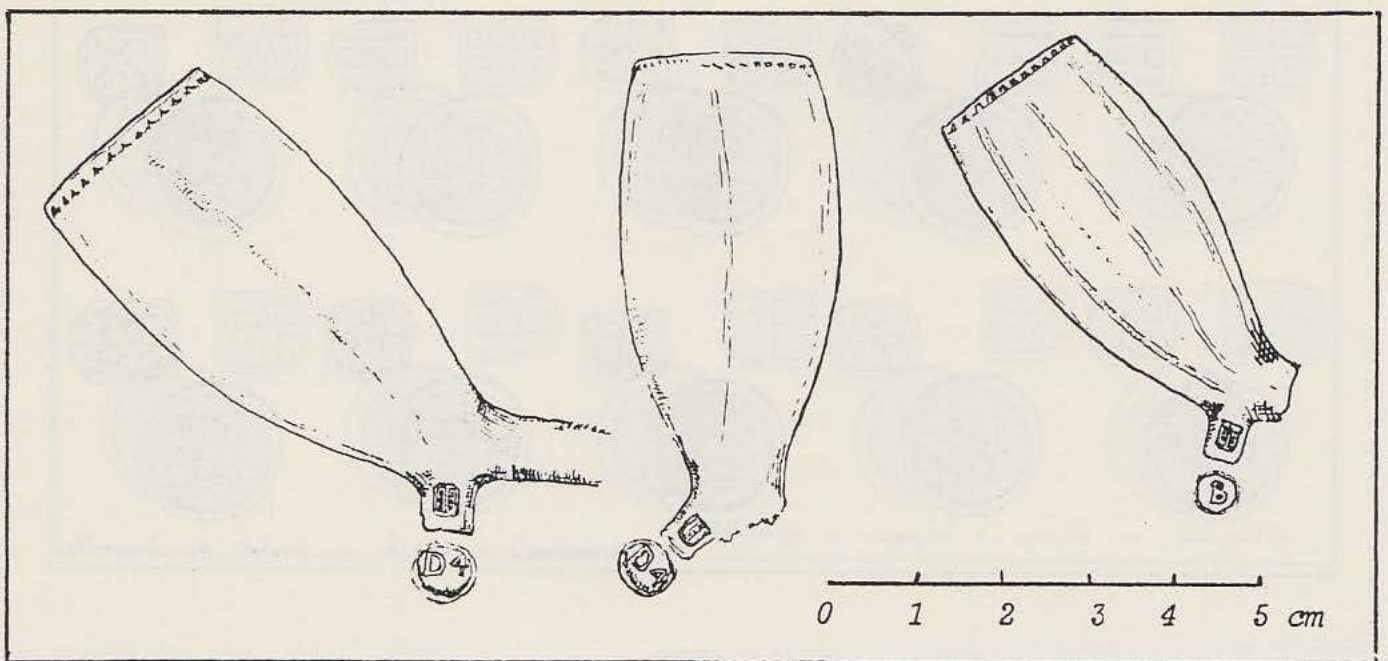
afb. 16c

Afb. 16 Tekeningen van de pijpenfabriek in Zborowskie

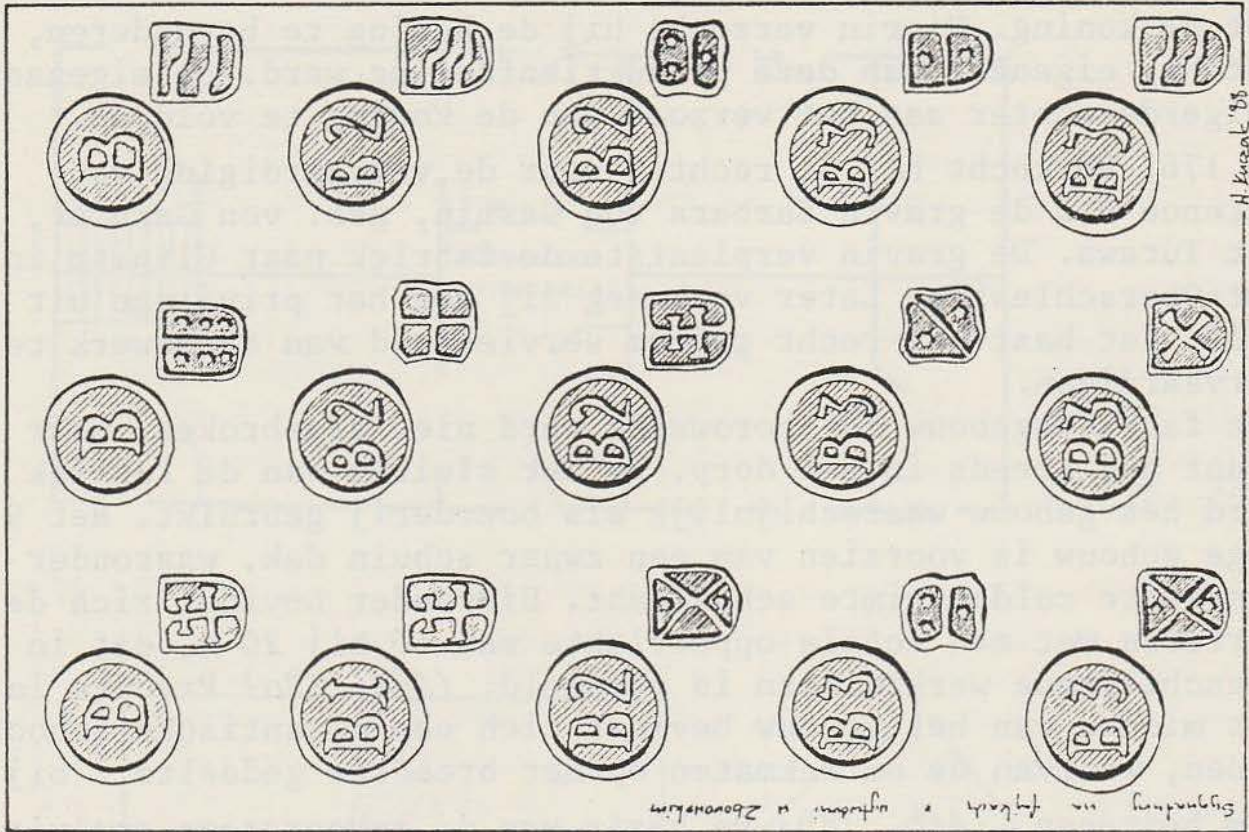
de eigenaar geen gehoor vond, richtte hij in 1766 een verzoek tot de koning. Hierin verzocht hij de koning te bevorderen, dat hij eigenaar van deze produktieafdeling werd. De eigenaar weigerde echter aan het verzoek van de koning te voldoen.

In 1767 verkocht hij de rechten voor de vervaardiging van faience aan de gravin Barbara von Gashin, geb. von Garnier, uit Turawa. De gravin verplaatste de fabriek naar Glinitz in Ost-Oberschlesiën. Later verkreeg zij nog het privilege uit 1753, dat haar het recht gaf om serviesgoed van aardewerk te vervaardigen.

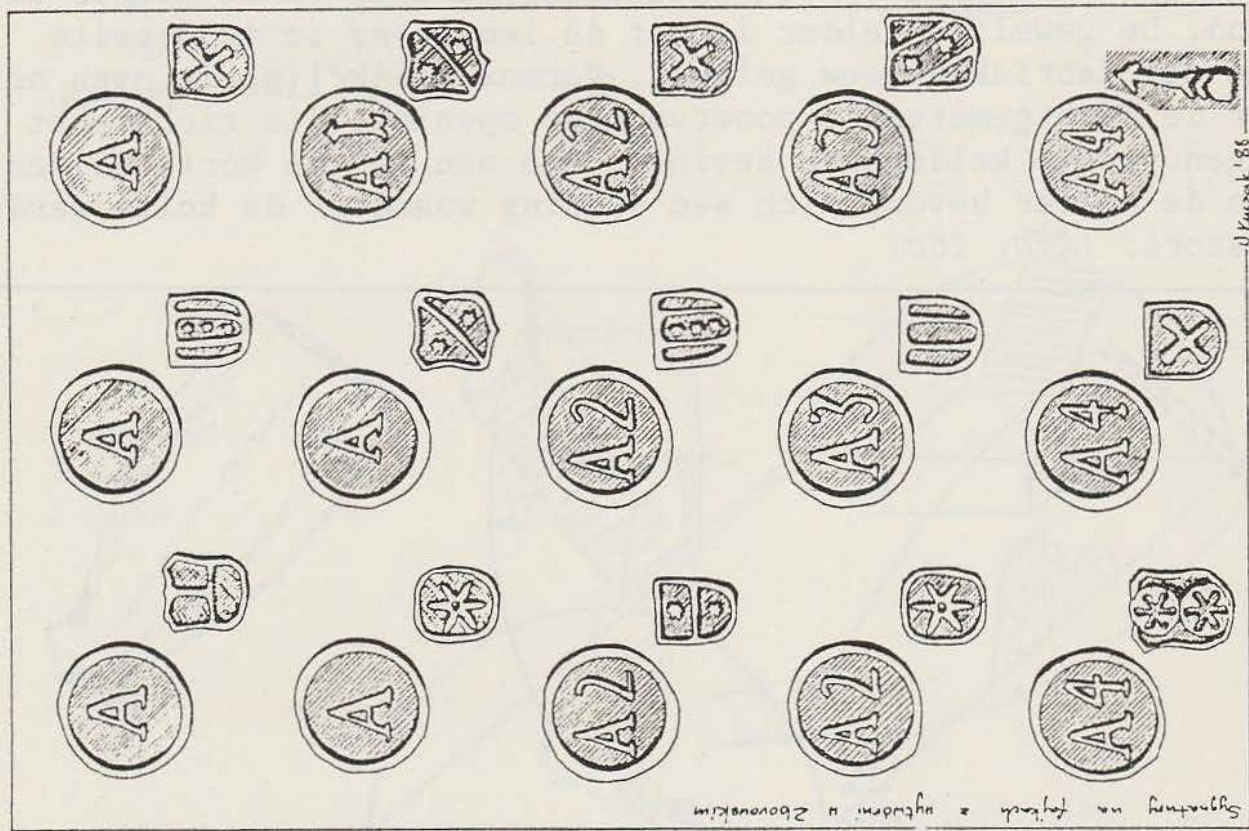
Het fabrieksgebouw in Zborowskie werd niet afgebroken, maar staat nog steeds in het dorp. Na het sluiten van de fabriek werd het gebouw waarschijnlijk als boerderij gebruikt. Het 9 m hoge gebouw is voorzien van een zwaar schuin dak, waaronder een grote zolderruimte schuilgaat. Hieronder bevindt zich de parterre met een totale oppervlakte van 10 bij 20 m, dat in verschillende werkruimten is verdeeld. (Afb. 16a) Precies in het midden van het gebouw bevindt zich een gigantische schoorsteen, waarvan de omtrekmaten op het breedste gedeelte 2 bij 3 m bedragen. (Afb. 16b) De basis van de schoorsteen omsluit de ovenwanden. De ovenvloer was waarschijnlijk gelijkvloers, terwijl het stookgedeelte zich onder de oven in de kelder bevond. De gewelfde kelder is met de lengte-as in de breedte van het fabrieksgebouw gelegen. Vermoedelijk ligt de oven achter de dichtgemetselde poortvormige opening, die zich recht tegenover de keldertrap bevindt. Aan een van de korte zijden van de kelder bevond zich een opening waardoor de kolen werden gestort. (Afb. 16c)

Afb. 17 Pijpen uit Zborowskie

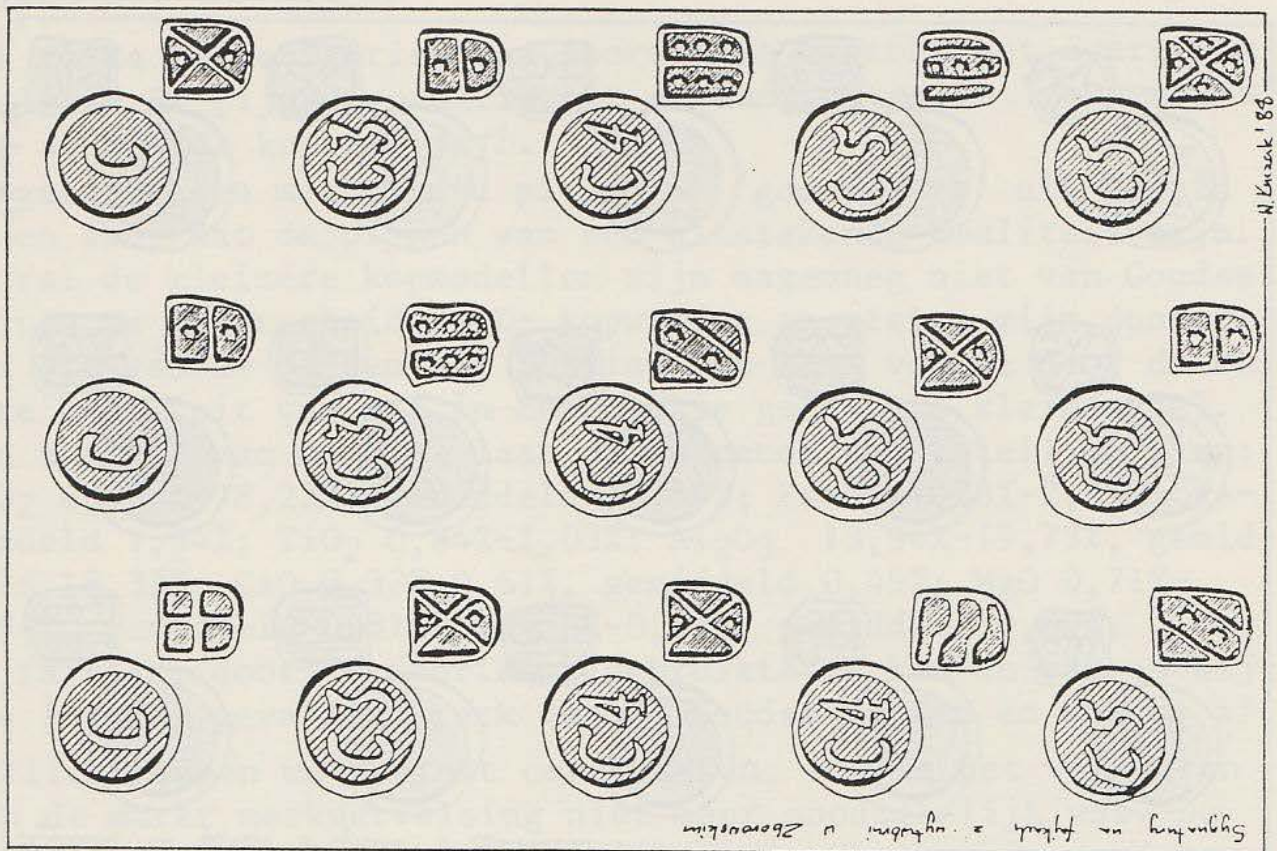

H. Kuczak '86

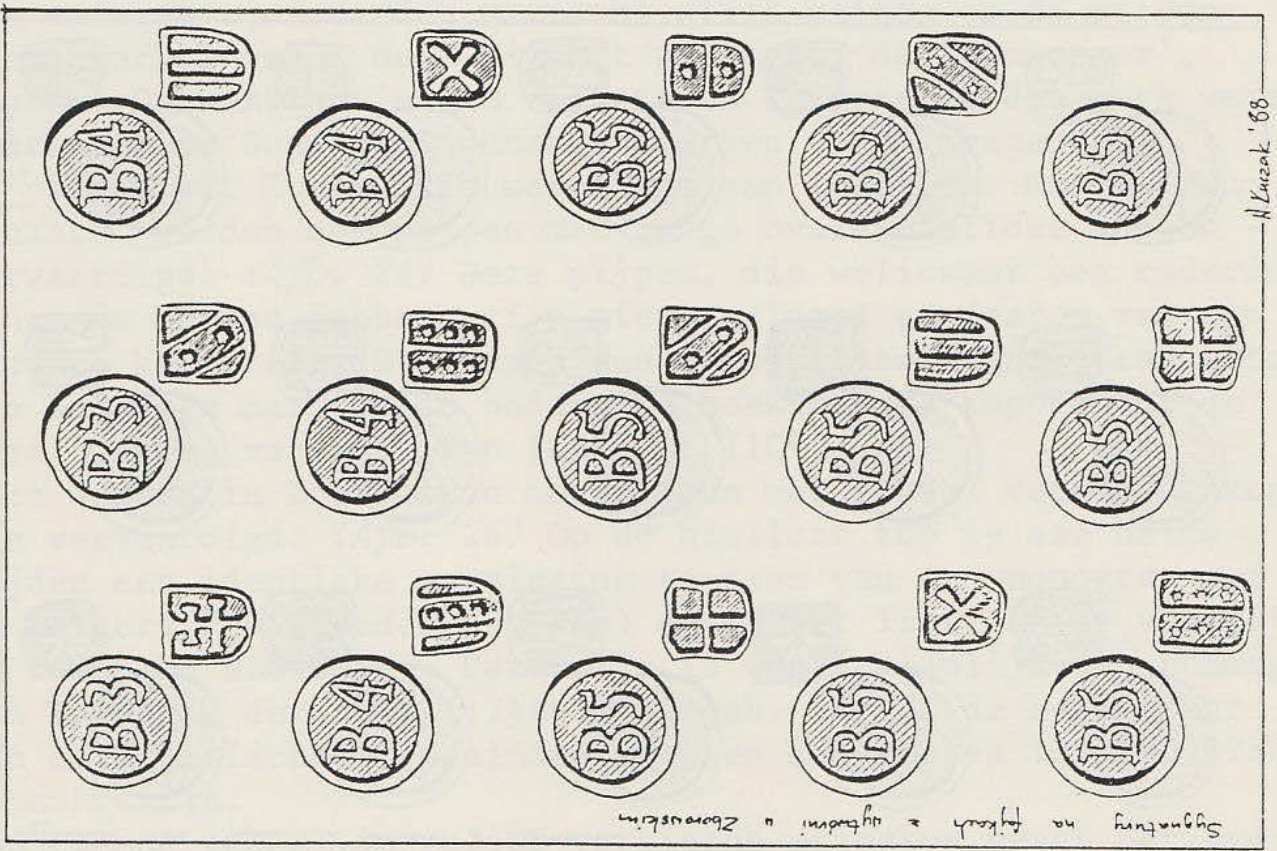

H. Kuczak '86

Afb. 18 en 19 Merken uit Zborowskie, tekeningen W. Kuczak

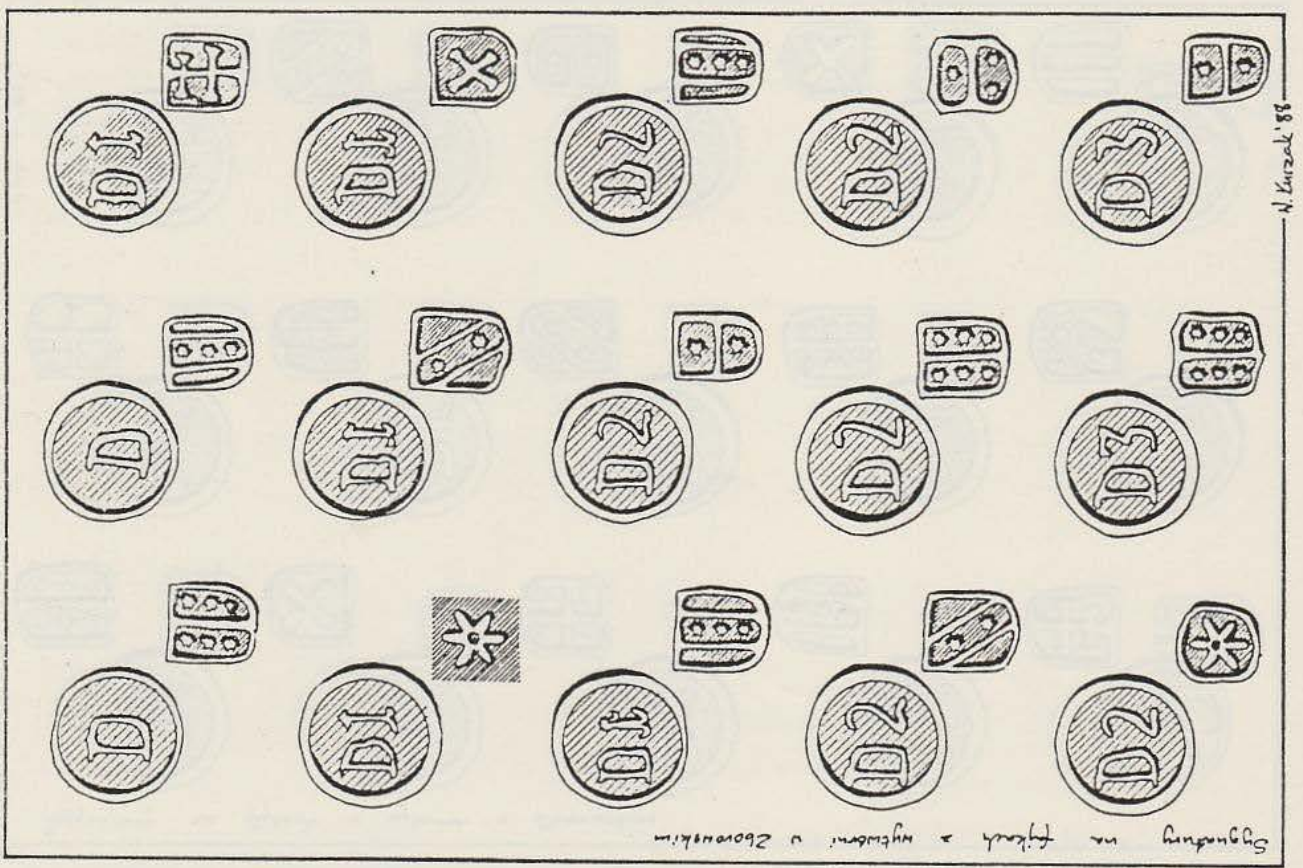
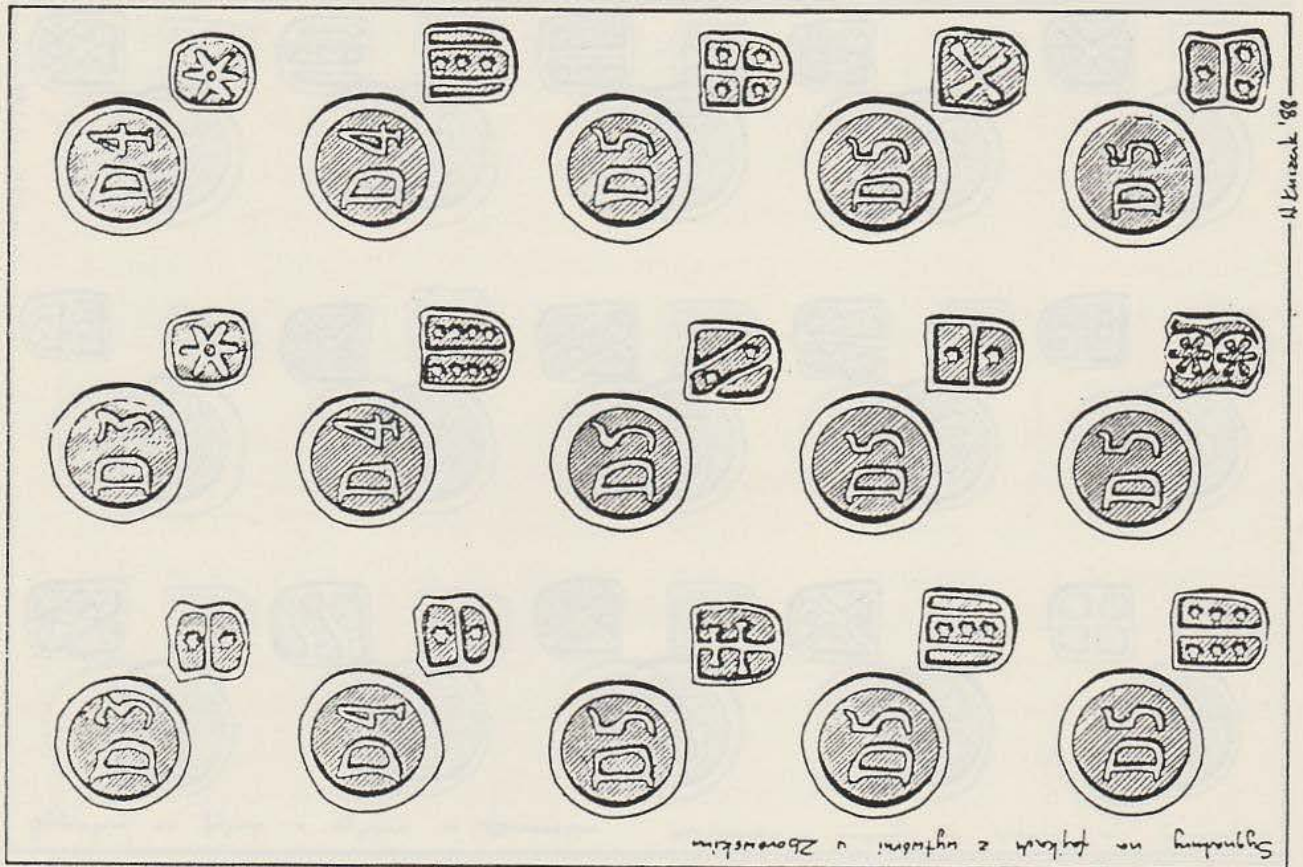

W. Kuczak '88

W. Kuczak '88

Afb. 20 en 21 Merken uit Zborowskie, tekeningen W. Kuczak

Afb. 22 en 23 Merken uit Zborowskie, tekeningen W. Kuczak

Pijpen uit Zborowskie

Ook in de pijpenfabriek van Zborowskie bestond het overgrote deel van de pijpenproduktie uit de langgesteelde 'gouwenaars' met de ovoïde koppen. (Afb. 17)

Vergelijkingen met Goudse pijpen en 'gouwenaars' uit Rostin tonen aan, dat de pijpen van een uitstekende kwaliteit zijn. Vooral de kleinere kopmodellen zijn nagenoeg niet van Goudse pijpen te onderscheiden. De kopwanden en stelen zijn dunner dan die van de pijpen uit Rostin. Dit komt vooral door de betere kwaliteit van het in Zborowskie gebruikte kleimengsel.

Een analyse van de klei laat de volgende samenstelling zien: SiO_2 69,28%-78,22%, gemiddeld 71,94%; Fe_2O_3 1,38%-2,85%, gemiddeld 1,94%; TiO_2 0,84%-1,03%; Al_2O_3 13,94%-19,73%, gemiddeld 18,33%; CaO 0,37%-0,61%, gemiddeld 0,49%; MgO 0,71%-0,94%, gemiddeld 0,81%; SO_3 0%-0,22%, gemiddeld 0,04%.

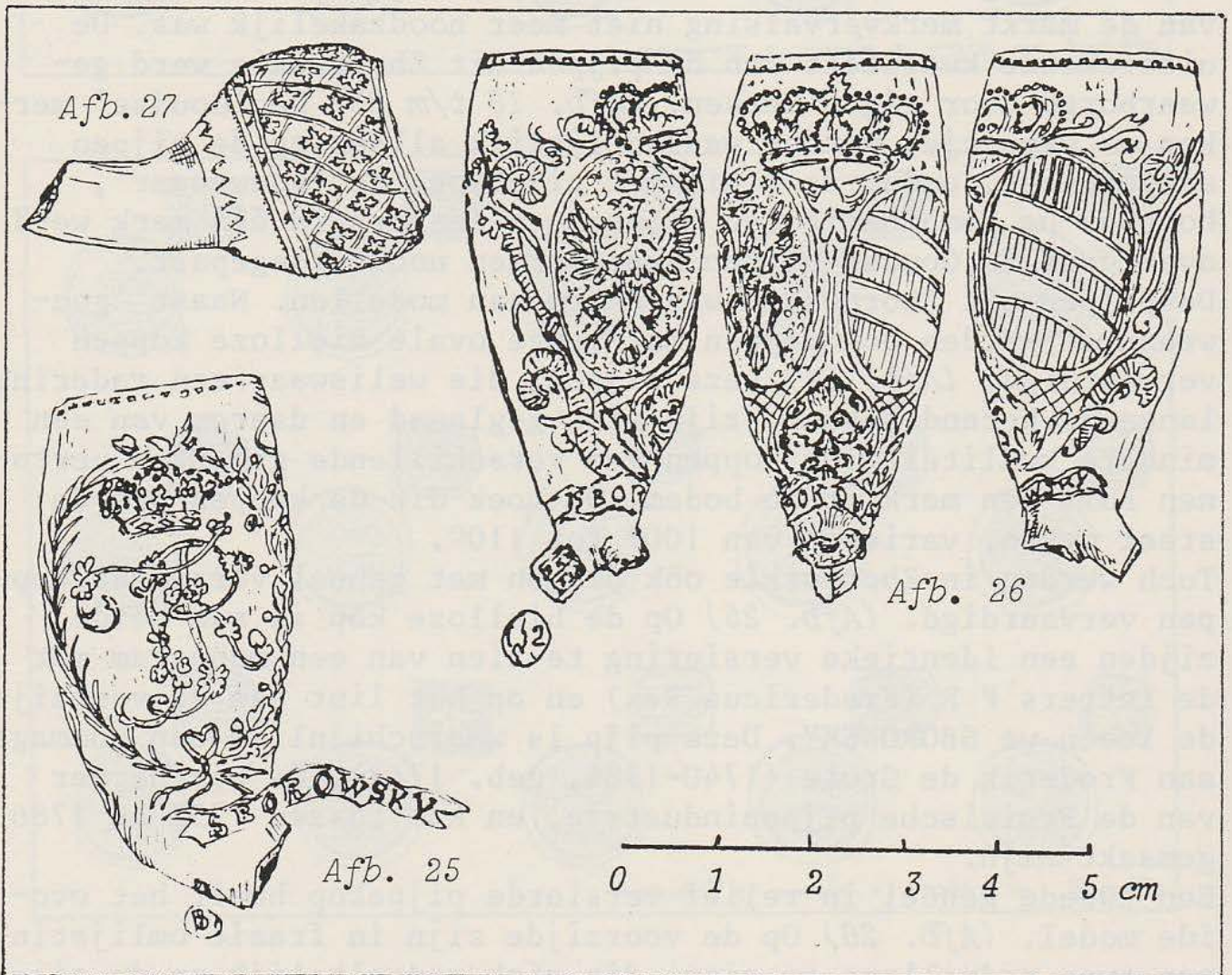
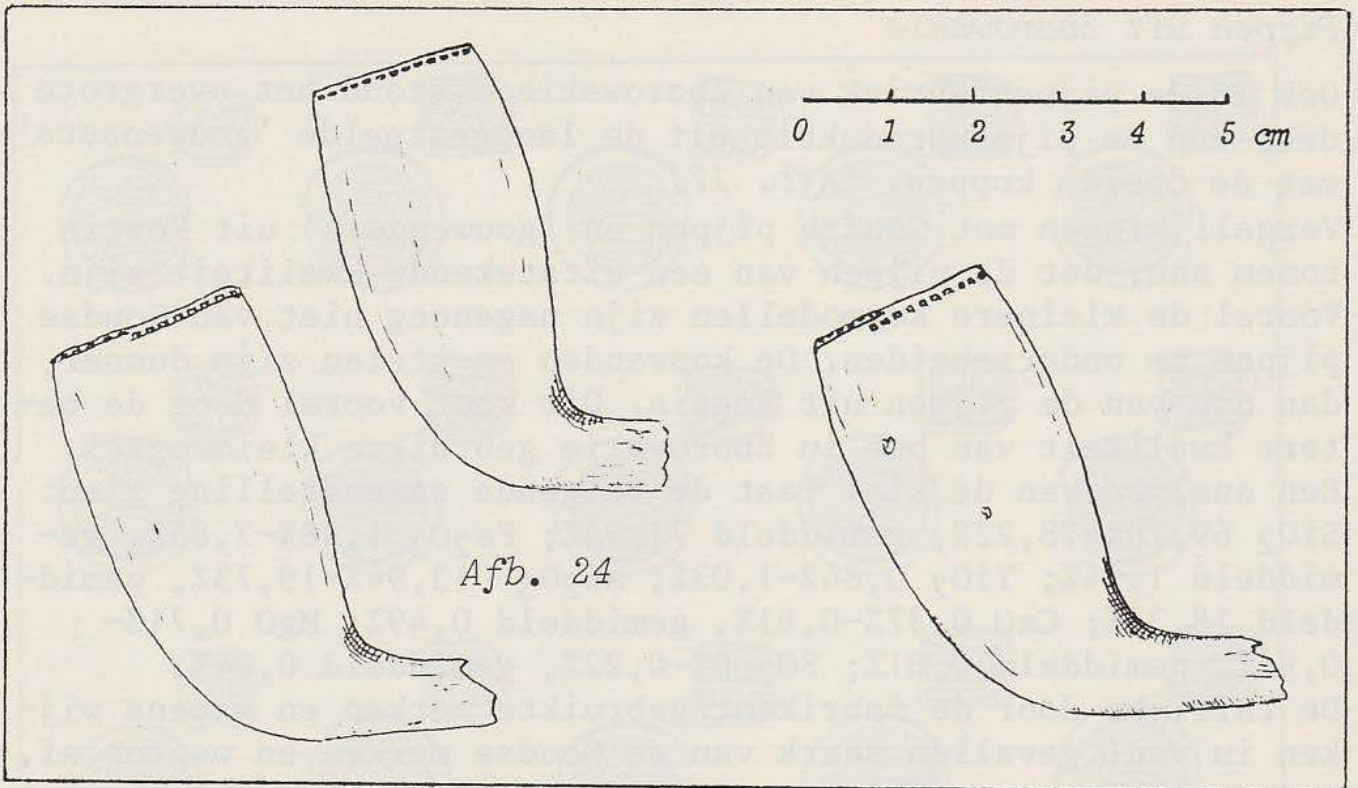
De talrijke door de fabrikant gebruikte merken en wapens wijken in veel gevallen sterk van de Goudse merken en wapens af.

Wellicht mogen we hieruit concluderen, dat na het veroveren van de markt merkvervalsing niet meer noodzakelijk was. De uitstekende kwaliteit van de pijpen uit Zborowskie werd waarborgd door eigen merken. (Afb. 18 t/m 23) De 'Goudse' merken en wapentjes werden waarschijnlijk alleen op de pijpen aangebracht, omdat deze bij het pijptype, de 'gouwenaar', hoorde. De combinatie van cijfers en letters in één merk werd overigens in Goudse pijpenmakersmerken nooit toegepast.

De pijpen uit Zborowskie waren arm aan modellen. Naast 'gouwenaars' werden ook pijpen met lange ovale hiellose koppen vervaardigd. (Afb. 24) Deze pijpen, die weliswaar een radering langs de kprand hebben, zijn niet geglaasd en daarom van een mindere kwaliteit. De koppen van verschillende grootten vertonen soms een merk op de bodem. De hoek die de koppen met de steel maken, varieert van 100° tot 110° .

Toch werden in Zborowskie ook pijpen met geheel versierde koppen vervaardigd. (Afb. 25) Op de hiellose kop is aan beide zijden een identieke versiering te zien van een monogram met de letters F R (Fredericus Rex) en op het lint aan de voorzijde lezen we SBOROWSKY. Deze pijp is waarschijnlijk een hommage aan Frederik de Grote (1740-1786, geb. 1712), de beschermer van de Pruisische pijpenindustrie, en kan tussen 1752 en 1786 gemaakt zijn.

Een tweede geheel in reliëf versierde pijpekop heeft het ovoïde model. (Afb. 26) Op de voorzijde zijn in fraaie omlijstingen twee medaillons te zien, die zich gedeeltelijk op de zijkanten van de kop uitstrekken. In het linkermedaillon prijkt

Afb. 24 t/m 27 Pijpen uit Zborowskie

op een gepointilleerde achtergrond de Pruisische adelaar en in het rechtermedaillon zien we op een gearceerde achtergrond twee schuine banen van een vlag. Links op de hiel zien we het Goudse wapen. Op de voorkant van de ketel ontwaren we in een hartvormige omlijsting een leeuwepkop.

Het fragment met licht gebogen steel geeft een bladversiering in een ruitpatroon te zien op het onderste gedeelte van een liggende kop. (Afb. 27)

In de fabriek van Zborowskie werd ook een zogenaamde gezichts-
pijp vervaardigd. (Afb. 12) Het bebaarde hoofd draagt een tul-
band, waar de geraderde koprand bovenuit steekt. De pijp werd,
gezien de naden over de neus, in een tweedelige mal gemaakt.

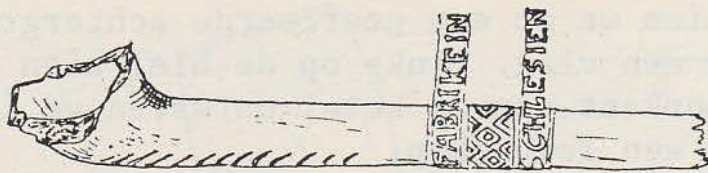
Versieringen en opschriften op stelen

De pijpen uit Zborowskie hebben versieringen, die op de steel gestempeld of al in de mal gegraveerd werden. De ruimten tus-
sen de naamstempels FABRIKE IN/SCHLESIEEN worden in het alge-
meen opgevuld door twee of drie versierde banden. De motieven
van deze versieringen bestaan uit bloemranken, triangels, blok-
ken, ruiten, stippen in ruiten, bolletjes tussen gegolfde zo-
men of geraderde randen. Afb. 28 laat zien, dat naamstempels
ook op stelen van rondbodempijpen werden aangebracht. Soms
werd bij het afwerken van de ongebakken pijpen met een puntig
voorwerp versieringen in patronen op de stelen getrokken.

(Afb. 29) Deze wijze van versieren zien we eveneens op de na-
den van de versierde pijpekop op *afb. 25* en op ongeglaasde
koppen met ronde bodem. Een eenvoudige en algemeen bekende
versiering is de 'geknepen steel'. De mondstukken zijn glad of
hebben een knopvormig uiteinde. In het fabrieksafval uit Ros-
tin werden alleen gladde mondstukken gevonden. Zwarte pijpe-
stelen in het verzamelde materiaal bewijzen, dat in Zborowskie
ook op beperkte schaal zwarte pijpen werden gemaakt.

Ovensteentjes

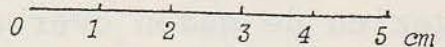
Opmerkelijk waren de vele vondsten van vinvormige of boogvor-
mige kleitabletten met een wigvormige doorsnee. In Rostin wer-
den maar enkele van deze schijfjes gevonden. (Afb. 30) De
schijfjes uit Zborowskie hebben een verschillend formaat en
zijn uit witbakkende klei vervaardigd. (Afb. 31) Ze hebben aan
de basis een vlakje, waarop door het afsnijden met een mes
fijne streepjes zijn achtergebleven. Hieruit valt op te maken,
dat de klei na in ruwe repen gesneden te zijn weer in kleinere
stukjes werd verdeeld. Hierna werd de klei aan één kant plat-
gedrukt, waardoor de wigvormige doorsnede werd verkregen. Op-
merkelijk is, dat de oppervlakten van de platte zijden van de

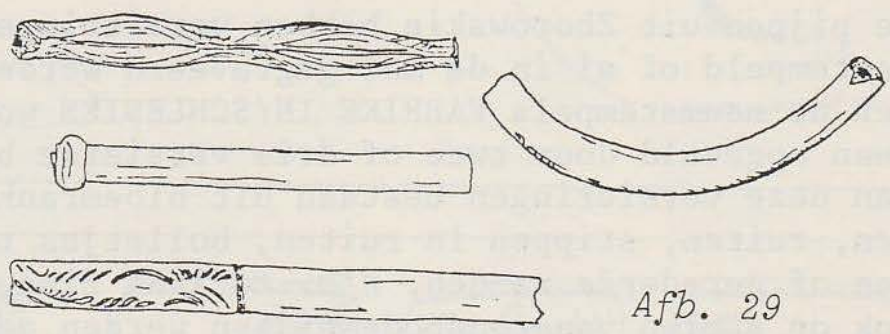
Opschriften op stelen van pijpen uit Zborowskie

Afb. 28

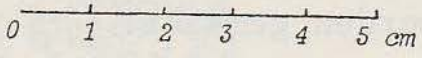
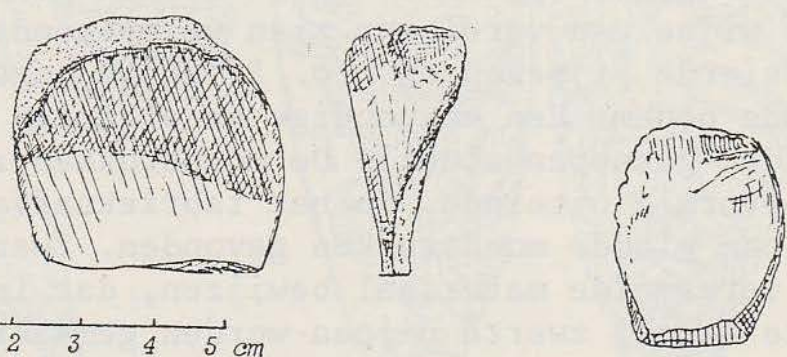

Bijzondere versieringen; gebogen steel en knopvormig mondstuk Zborowskie

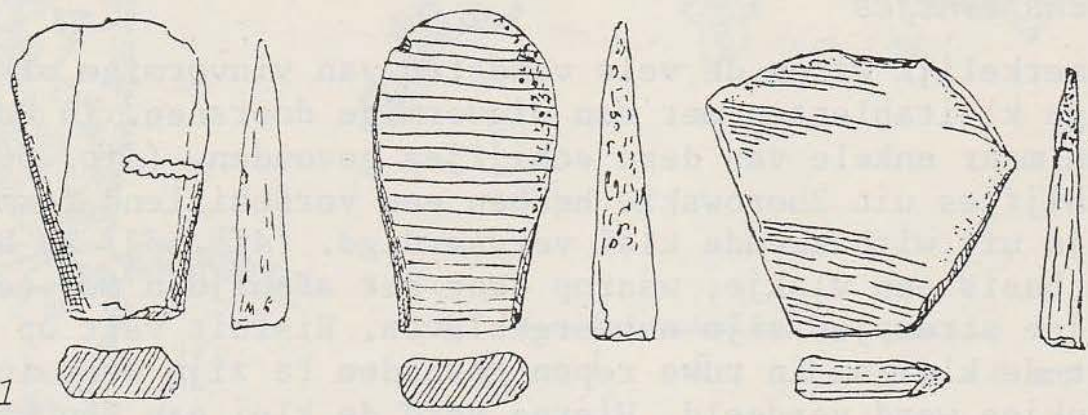

Afb. 29

Afb. 30

Afb. 31

Afb. 30 Ovensteentje Rostin, afb. 31 idem Zborowskie

schijffjes in structuur verschillen. Nerven aan de ene zijde en zandkorrelachtige structuur op de andere zijde wekken de indruk, dat de klei met een stukje hout werd weggedrukt. Aan de geelbruine verkleuringen valt op te maken, dat de schijffjes meer dan éénmaal werden gebruikt. Daardoor is het moeilijk te zien, of de schijffjes na het drogen werden gebruikt of eerst werden gebakken.

Voor welk doel deze tabletten werden gebruikt, is nog niet geheel duidelijk. Jos Engelen (8) heeft voor het gebruik enige zeer aannemelijke verklaringen. In Maaseik (België) werden tussen de fundamente van een pijpenbakkersoven dergelijke 'steentjes' ook gevonden. Ze worden ovensteentjes genoemd en werden vermoedelijk als wigjes gelegd onder de platte bodems van de pijpewallen, waarin de pijpen in de oven werden geplaatst. Hierdoor konden de pijpen met 'n beschadigde of ongelijke bodem keurig recht in de oven worden gezet, waardoor de ovenruimte optimaal benut kon worden.

Bovendien voorkwamen de steentjes, dat de bodems van de pijpen de openingen in de ovenvloer afsloten, waardoor een goede circulatie van de hitte mogelijk was.

De opgravingen in Zborowskie zullen ongetwijfeld pijpenscherven opleveren. Deze scherven kunnen ons inlichten over de vorm van de potten en de deksels. Mochten er platte deksels gevonden worden, dan is het mogelijk, dat potten met korte pijpen gestapeld werden. Hierbij kunnen de ovensteentjes ook tussen de gestapelde potten gebruikt zijn om de potten overal een gelijkmatige temperatuur te geven.

NOTEN

5 Aug. Stöhr, 41/42

6 De kleilaag stamt uit de Triasperiode, ca 180 milj. jaar oud

7 De auteur Aug. Stöhr geeft als sluitingsjaar twee jaartallen, nl. 1860 en 1870!

8 Engelen, 68-71

BIBLIOGRAFIE

- Adamczuk, I., Fajka bez dymu, Gazeta Lubuska, 1989
- Carmiggelt, A. en D. Leśnikowski, Pijpelogie in Polen, Oproep aan de Nederlandse pijpenverzamelaars, PKN 44, 1989
- Dobrzycki, J., Slaska wytwórczośc ceramiczna, w XVIII w, 1922
- Duco, D.H., De Nederlandse kleipijp, Handboek voor het dateren en determineren, Leiden, 1987
- Engelen, J., "Wij vinden hier pijpen, waer is den toeback?", RAM rapport 2, Maaseik, 1986. Correspondentie met J. Engelen, brief 10 juli 1989

- Fajka z XVIII-wiecznej manufaktury, Kurier Polski, 1989
- Heimatkalender für den Kreis Soldin, 1922-1938
- Heimatkalender des Kreises Guttentag 1938, Bron: A. Stöhr
Deutsche Fayencen und deutsches Steingut
- Kamińska K., Na Tropie Zaginionej Manufaktury, Ziemia Gorzowska, 1989
- Kalita, K., Rościn - Pałac, Szczecin, 1975
- Kügler, M., Tonpfeifen, Höhr-Grenzhausen, 1987
- Libert, L., Von Tabak, Dosen und Pfeifen, Leipzig, 1984
- Ledóchowski, J.S., Ceramika ślaska XVIII wieku, Relaks i Kolecjoner Polski, 9, 1987
- Lubliniec, Katowice, 1972
- Lüderitz, E., Die Rostiner Tonpfeifenfabrik, Heimatjahrbuch des Kreises Soldin, 1937, p.393-394
- Meulen, J.v.d., Het Goudse pijpmakersgeslacht Verzijl, PKN IV, 15, 1981, p.52-70
- Oswald, A., Clay Pipes for the Archaeologist, BAR 14, Oxford 1975
- Przyrembel, Z., Farfurnie Polskie Dawne i Dzisiejsze, Lwow 1936
- Seget, W., Manufaktura Fajek Glinianych w Zborowskiem, Czestochowa, 1989
- Seget, W., Fabryka Fajek Glinianych w Zborowskiem, Dawna Fajka Gliniana, 3/4, 1989
- Smiesing, P.K., Poolse Pijpelogie, PKN XI, 44, 1989, p.74-89
- Turek, Z., Na Tropach Glinianej, Przekrój, 1-4, 1989
- Zimmermann, E., Zagadnienie produkcji fajek na ziemiach polskich, Dawna Fajka Gliniana, 1, 1988
- Zimmermann, E., "Zborowskie - Polska Gouda", Dawna Fajka Gliniana, 2, 1988
- Zimmermann, E., "Fabrique in Rostin", Dawna Fajka Gliniana, 3/4, 1988

ADVERTENTIES

Te koop aangeboden: kleipijpen van de firma Goedewaagen, o.a.: Felicitatiepijp, Peter Stuyvesant, Ons Genoegen, meterpijp en andere lange modellen. Verder: de schoenpoetser, turk, duivel-tje, vosje, Leidens Ontzet e.v.a. Ook voorradig: pijpekassen, pyrogenes, pijpenvorm etc. L.van den Berg

Gevraagd: Wie heeft gegevens en/of objecten over amateurtabakken, tabaksdistributie tijdens de Tweede Wereldoorlog en oude kartonnen sigarenpijpjes? F. Tymstra